

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 155 – 160

UDC 78(574)09

**MUSICAL AND NON-MUSICAL FEATURES OF FOLKLORE KUIS
(ON THE BASIS OF INSTRUMENTAL TRADITION OF THE KAZAKHS IN MONGOLIA)****A.Zh. Kaztuganova**zhasaganbergen@mail.ru

M.O.Aueзов Institute of Literature and Art., Almaty

Key words: kui, music, art, tradition, sound, work, performance.

Abstract. In the article musical and non-musical features are examined folklore dombra kuis Kazakhs of Mongolia. On maintenance legends thematic systematization of kuis is certain, symbolic colors and characters mark in Kazakh attitude. At the analysis of musical features (rate, size, rhythm, melody) the types of variant and recurrence of folk kuis are educed.

УДК 78(574)09

**ФОЛЬКЛОРЛЫҚ КҮЙЛЕРДІҢ МУЗЫКАЛЫҚ ЖӘНЕ БЕЙМУЗЫКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (Моңғолия қазақтарының аспаптық дәстүрі негізінде)****А.Ж. Қазтуғанова**zhasaganbergen@mail.ru

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ.

Тірек сөздер: күй, музыка, өнер, дәстүр, дыбыс, шығармашылық, орындаушылық.

Аннотация. Моңғолия қазақтарында кең таралған фольклорлық домбыра күйлерінің музыкалық және беймузыкалық ерекшеліктері зерттелді. Күй аңыздарының мазмұнына байланысты тақырыптық жүйесі айқындалып, қазақтың дүниетанымындағы символдық түстер мен бейнелер белгіленді. Күйлердің музыкалық болмысын (екпіні, өлшемі, ырғағы және әуендік сипаты) талдау арқылы халық күйлерінің нұсқалық және тармақтық түрлері анықталды.

Қазақтың музыка мәдениетінің бір бөлігін шетелде тұратын қандастарымыздың өнері құрайды. Соңғы кездердегі зерттеулер нәтижесінде әлемнің әр бөлігінде өмір сүріп жатқан қазақтардың музыка мұрасының сақталуы әр түрлі көрсеткішті береді, біреулер өз мәдениетін жат елдік тілге аударып насихаттап жүрген болса, ал біреулері басқа елдің элементтерін енгізіп ата-баба аманатын сақтап қалуда, тағы бір жерлерде еш өзгеріссіз алғашқы сипатында сақтап қалғанын байқауға болады. Әрине, жат елде жүріп ұлттық салт-дәстүрді, әдеби және мәдени мұраны, тіл мен дінді сақтап, дамыту ерекше талап пен тілектерді қалайды. Сондай қалаулы жердің бірі Моңғолия Республикасындағы Баян-өлгий аймағы болып тұр. Себебі, онда тұрып жатқан қазақтар халықтық салт-дәстүрдің, әдеби және мәдени мұраның, тіл мен діннің қаймағын бұзбай сақтауда. Оның мұндай болуына сол өлкеде тұратын халықтың басым көпшілігін қазақтар (91 %) құрағандықтан шығар деп болжаймыз. Алайда бұл өлкеде қазақтармен қатар олардың арасынан ұранхай, дөрвет сүйектілер, тыва тайпаларын кездестіруге болады. Дегенмен оларды күнделікті тіршіліктерінде ортақтастырып тұрған қоршаған орта, тұрмыстық жағдай, саяси ахуал және тіл мәселелері мәдени мұралардың сонылық түрінде сақталуына әсерін тигізіп отыр.

Моңғолия қазақтарының дәстүрлі музыкасын зерттеу барысында әншілік және күйшілік өнерлері айқын көрінеді. Қазіргі кезде осы бағыттар бойынша көптеген фактологиялық

материалдың қалыптасқаны белгілі. Мақаланың нысаны ретінде осы аймақ бойынша жарыққа шыққан жинақтар мен іссапарлар нәтижесінде әкелінген материалдар алынды¹.

Бұл өлкенің күй өнерін жинақтап, саралау барысында күйшілік дәстүр екі аспапта, екі бағытта қатарымен дамығаны аңғарылады, яғни домбыра және сыбызғы аспаптарында, орындаушылық және композиторлық бағыттарында жүзеге асырылуда. Оған ұйытқы болып отырған қазақтың музыкалық негізіндегі суырып-салма дәстүрдің күні бүгінге дейін сақталып, атадан-бала жалғасқан ауызша таралуында болып отыр². Сондықтан орындаушылар сыбызғы күйлерін домбырада, ал домбыра күйлерін сыбызғыда орындаған. Ал күйші-композиторлар, яғни домбырашылар сыбызғы аспабына арнап, ал сыбызғышылар домбыра аспабына арнап күй шығарған. Әрине осының негізінде сыбызғы мен домбыра күйлерінің тақырыптық, әуендік, ырғақтық, өлшемдік, көркемдік (мелизм түрлерін) тұрғыдан ұқсастықты көрсетеді.

Домбыра және сыбызғы аспабындағы халық күйлердің беймузыкалық ерекшелігіне жататын тақырыптық жүйесін біртұтас қарастырған абзал. Себебі бір күйдің аңызы домбыра және сыбызғы күйлерінде бір-бірімен ауысып, алмаса айтыла берсе, кейде бір аңыз домбыра немесе сыбызғы аспабында орындалатын әртүрлі күйлерге ортақ болып келеді. Мысалы, М.Хұсайынұлы халық күйлерін жинақтай келе: ««Қос келіншек», «Алабайрақ», «Майдажал», «Телқоңыр» күйлерінің орындау және қағыс ерекшелігіне байланысты бірнеше түрі болғанымен, олардың аңыз тарихы біреу-ақ» [3, 41 б.] – дейді.

Моңғолия қазақтарында кең таралған сыбызғы және домбыра аспабына арналған халық күйлері көбінде аңыз күйлер екені анық. Осы жерде олар көне аңыз күйлер болғандықтан олардың қайнар бұлағы діни наным-сенімдермен, архаикалық ғибадаттармен (мифологиялық), тұрмыс-салтпен, әдет-ғұрыппен, табиғи құбылыстармен, тарихи уақиғалармен ұштасып жатқанын көреміз. Осыған орай оларды нақтылы бір міндетті атқаратындығын айту оңай емес. Өйткені оларды тұрмыс-салт пен әдет-ғұрып, діни наным-сеніммен табиғи құбылыс т.с.с. болып астасатынын байқаймыз. Мәселен, тотем-жануарларына арналған күйлер қатарына жататын – «Көк жорға ат», «Сұрбөрте», «Бейжін сары атан», «Асаукөк», «Көк дөнен», «Кәрі боз», «Егіз торы ат», «Ала байрақ» және т.б. тұрмыс-салт күйлерімен ұштасады; мифологиялық аңыз-күйлердегі егіздер, жетімдер бейнеленген күйлер – «Аңшының зары», «Бөкен жарғақ», «Тоқта баяу», «Жетім ұл», «Жетім қыз» және т.б. әдет-ғұрыппен сабақтасады; ақсақтар мифін көрсететін күйлер – «Ақсақ құлан», «Ақсақ қаз», «Ақсақ марал», «Ақсақ қой», «Ақсақ аю» тұрмыс-салттағы аңшылықпен

¹ Зерттемеге Моңғолия қазақтарының дәстүрлі аспапты музыка мәдениеті бойынша жарияланған жинақтардан [1; 2; 3], 2010 жылы жарыққа шыққан «Телқоңыр» атты Моңғолия Республикасы, Баян-Өлгий аймағында тұратын қазақтардың домбыра, сыбызғы күйлері (2008-2009 ж. экспедиция материалдары) топтамасынан, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қызметкерлері Ә.Нұрбаев пен А.Тойпан 2005 жылы 27.09.-18.10 аралығында жинақтап, қолжазба қорына тапсырған материалдардан және 2012 жылы осы Институттың музыкатану бөлімінің ғылыми қызметкері З.Қасымованың жазып әкелінген музыкалық фольклорлық үлгілерден алынды.

² Отанынан алыста жүрген Моңғолиядағы қандастарымыз ата-салтын берік сақтап, өнерлерін ұрпақтан-ұрпаққа үзбей жалғастыруды мүдде етіп, бала тәрбиесінен бастаған, бұл тарлы Б.Кәмәләшұлы: «Бала тәрбиесі оның дүниеге келген сәтінен сан ғасыр бойы көпшілігімен сараланған салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным сенімдер ауқымында жүзеге асырылып келді. Бұған баланың кіндігін кесіп, пілдехана, тұсауын кесу, ашамайға мінгізу деген сияқты сан түрлі көпшілі өмірге сәйкес әдет-ғұрыптар жүріліп жатты. Тәрбиенің бастысы адамгершілікке, көпшілі өмір азаматына тән, батылдық, төзімділікке және негізгі күн көріс көзі мал шаруашылығына икемдей тәрбиелеу болды. Әрбір от басы, семья мүшелері өздерінің ата-бабасы қара шаңырағынан бері қарай жалғасқан жақсы салтын ұрпағына қалыптастыруға жан-жақты назар аударып, ата-баба ат-атағын сақтап, жаман ат естітпейтін ұрпақ өсіруге ең әуелі әке-шешесі, от басы, ошақ қасынан мән беріп, жан ұя мүшесі ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән беріп келді» [4, 11 б.] – дейді. Осыдан болар Баян-өлгий күйшілерінің пығармашылығы атадан дарыған болып есептеледі.

немесе ғұрыптықпен ілеседі; жер асты әлемімен байланысты өзен-суға кеткен адамдар мен жан-жануарлар мифіндегі күйлер – «Жорға аю», «Зарлау», «Талшыбық бәйбішенің зары» және т.б. әдет-ғұрыппен қиылысады. Қазақтың өмір салты көшпенділікпен және бақташылық өмірмен тығыз байланысты болғаннан кейін қазақ ұлтының тұрмысына қатысты – малмен, қоршаған табиғатпен байланысты шығарылған күйлер кеңінен тараған. Олар – «Тепенкөк», «Балжыңкер», «Өрелі кер», «Жеті атым», «Өрелі көк», «Қара жорға», «Ат келді» және т.б.

Қазақ халқының әдет-ғұрыпындағы үйлену салты мен жерлеу рәсіміне байланысты туындаған домбыра және сыбызғы күйлерін Моңғолия қазақтарының халықтық шығармашылығында жиі кездестіруге болады. Мысалы үйлену ғұрпына байланысты шыққан «Қыз алып қашқан», «Арбиянның жастық шағы», «Делдал қыз», «Кербез қыз» күйлерін тұрмыс-салтқада жатқызуға болады. Жерлеу ғұрыпында байланысты шыққан «Келіншектің зары», «Хан жұбату», «Жұбату» тарихи уақиғамен сабақтасады.

Күйлердің тақырыптық ерекшелігінен бұл өлкеде тұратын қазақтардың көне замандағы өмір тіршілігі мен дүниетанымын аңғаруға болады. Мұнда бір айта кететін ерекшелік күйлердің тақырыбында символдық бейнелер мен символдық түстер¹ көрініс тапқан. Мәселен, үй жануарлары – жылқы, бұқа, інген, атан, серкеге байланысты символдық түстер² қосып айтқан: («Қаражорға», «Көк бұқа», «Боз інген», «Көк дөнен», «Көк серке», «Сұрбөрте», «Тепенкөк», «Ақ айғыр»), ал жабайы аңдар мен құстар – марал, құлан, аю, бөкен, қаз, құр, киік және т.б. ерекше келбетіне байланысты атаған «Ақсақ марал», «Ақсақ аю», «Ақсақ қаз», «Жаралы ақ бөкен», «Жалғыз киік», «Құр ойнақ» және т.б. кездеседі.

Баян-өлгий күйлерінің ішінде көп нұсқалық және тармақты күйлер кездеседі. Көп нұсқалық күйлерге «Сал торы» (I, II, III), «Сарып құлан» (I, II, III), «Ақсақ құлан» (I, II, III), «Ақсақ қаз» (I, II, III), «Кенес» (I, II, III) және т.б. жатса, тармақты күйлеріне «Алпыс екі қоңыр»; «Балжыңкер», «Балжыңкердің аяңы», «Балжыңкердің шабысы»; «Көк дөнен», «Көк дөнненің шабысы», «Көк дөнненің желісі», «Көк дөнненің аяңы» т.с.с. келтіреміз.

Моңғолия қазақтарындағы сыбызғышылық өнер жеке зерттемені талап ететіндіктен, мақалада домбыра күйлерінің фольклорлық үлгілерін талдаумен шектелеміз. Бұл мұраны сақтап, бүгінгі күнге дейін жеткізген Баян-өлгий аймағының күйшілік дәстүр негізін қалаушыларының үлесі орасан. Олардың қатарында – Құсайын, Байысхан, Өсерхан, Бердібай, Қабыкей, Мұсайып, Қажынәби және т.б. тұр. Олар туралы зерттемелерде: «Қазақ халқының ата мұрасы – ағаш домбырасымен шыққан күйлер бірде аспандап, бірде аялдап қалықтап, аймақтық мерекеде стадион ішін жайлап, тыңдаушыларды баурап алды. Аймақтық алға ұстайтын домбырашыларымыз ойғырлық Өсерханның орындауындағы «Қобда өзен», «Балжин кер», «Кербез қыз», қарт домбырашымыз ногооннуурлық Қанафияның «Қалқатай», «Балжин кер», делүүндік Рахаттың «Әсем кер», «Өрелі кер», «Майда жал», улаанхустық Байысханның «Киік», «Кербез сұлу», цагааннуурлық Аққожаның «Әсем қызыл», «Бұлбұл торғай», М.Құсайынның «Бұлбұл торғай», «Дарабоз», «Делдалы» халық алғысына бөленді» [5, Б.5-6] – деп жазылған³.

Бұл өңірдің күйшілерінің арқасында көптеген халық мұрасы сақталып, жинақталып, жарық көрген. Мұндай іргелі еңбекті белгілі күйші Ахмерұлы Қабыкей «Баян-өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері» атты жинақпен бастаған болса, оның жолын Хұсайынұлы Мұсайып «Алтай-Қобда домбыра күйлері» атты жинақпен жалғастырды. Бұл жинақтарда өлке домбырашылары жеткізген халық күйлері мен олардың төл шығармалары мазмұндалған.

Бұл өлкеде кең таралған халық күйлерінің музыкалық ерекшелігінің талдануы маңызды. Себебі сол арқылы күйші-композиторлардың өзіндік қолтаңбасы қалыптасқаны анықталады.

¹ Қазақтың дүниетанымында қасиетті сан, қасиетті түс, қасиетті аң деген ұғымдар кездеседі. Мәселен түстерге байланысты қара, көк, ақ деген түстер ерекшеленген. Соның негізінде қара түске байланысты «қара шаңырақ», «қара домбыра», «қара жер» деген ұғымдар кездесе, көк түске байланысты «Көк Тәңір», «көк аспан», «көк ту», ал ақ түске байланысты «ақ отау», «ақ жаулық» «ақ бата», «ақ дастархан», «ақ жол» және т.с.с. кездеседі.

² Осы ретте түстерге немесе бір ерекшелікке байланысты табиғат құбылыстарына да қатысты қолданатынын айтып өту абзал. Мұндай күйлердің қатарында «Сары бел», «Сары өзен», «Өріктікөл», «Ертіс толқыны» және т.б.

³ Ең алғаш рет бұл ақпарат 1958 жылы «Жаңа өмір» газетінің 48-санында жарияланған екен.

Фольклорлық күйлер оң және теріс бұрауда кездеседі. Кейбір күйлер екі бұрауда бірдей кездесетінін көреміз. Яғни, «Көк дөненнің», «Майда жал», «Қос келіншек» оң бұраудағысы да, теріс бұраудағысы да бар. Олардың музыкалық айырмашылықтары айқын көрінеді. Күйлердің екпініне тоқталатын болсақ, күйлердің екпіні тақырыбына лайықты жылдам, орташа, баяу мінездемеде берілген. Мәселен жылдам екпінде жүретін күйлерде – «жүрдек», «жігерлі», «ат шабысындай сарылта», «шапшаң, сатырлата», «салтанатты», «ойнақы», «жеңіл», «желдірте», «тез жорғалата» деген анықтамалар қолданылған. Ал, орташа екпіндегі күйлерде «орташа жылдамдықпен», «саспай, нақпа нақтай», «шайқалта», «шалқыта», «кербез, шайқалта», «ұстамды», «нығарлай», «маңғаздана, салмақты», «орташа екпінде, бірқалыпты» деген анықтама берілген болса, баяу екпіндегі күйлерде «асықпай, біркелкі», «асықпай, сөздей анық», «аянышты», «толқындата», «асықпай, ойға шомғандай», «нәзік, әсерлі», «байсалды», «жәйлап, баппен» және т.б. пайдаланылған. Бұл ретте кейбір күйлердің екпіндік анықтамасында ортақ терминологиядан қарағанда аймақтық диалектімен берілген анықтамаларды аңғаруға болады.

Өлшем бірлігі тұрғысынан тұрақты және ауыспалы түрлері кездеседі. Күйлердің басым көпшілігі $2/4$ тұрақты өлшемде жазылған¹, $2/4$ ауыспалы өлшем тұрақты өлшемнен қарағанда сирек кездеседі, бұл өлшемдегі күйлер көбінесе өзіне жақын қарапайым өлшем $3/4$ -пен ауысады. Азын-аулақ $2/4$ қарапайым түрінің сегіздіктегі өлшемдермен өзгереді, бұл ретте теріс бұраудағы «Кербез қыз» ($2/4$ өлшемі $7/8$, $3/4$), «Беласар» ($2/4$ өлшемі $3/8$), оң бұраудағы «Құр ойнақ» ($2/4$ өлшемі $3/4$, $5/4$), «Кеңес» ($2/4$ өлшемі $5/8$) ауысып тұрады. Халық күйлерінің ішінде бұл өлшемнен басқа $4/4$ өлшемінің тұрақты және ауыспалы түрлері болады, ал сирек жағдайда $3/4$, $4/8$, $5/8$, $6/8$, $7/8$ кездесіп қалады.

Теріс бұраудағы күйлердің тұрақты тірегі « $c-c^1$ » негізделген, күйдің әуені астыңғы ішекте өрбіп, үстіңгі ішек бурдон міндетін атқарады. Ал оң бұраудағы күйлердің басым бөлігінің тұрақты тіректегі « $g-g$ » болса, сирек жағдайда « $g-d^1$ » мен « $d-g$ » кездеседі. Бұл бұраудағы күйлердің әуені екі ішекте қатар өрбиді.

Оң бұраудағы күйлердің диапазоны бас буын мен орта буын көлемінде дамиды. Кейбір жағдайда күйлердің диапазоны кіші саға ауқымына дейін көтеріледі. Мұндай күйлерде, яғни «Бейжіннің Кеңес күйі», «Құр ойнақ» (I түрі), «Толғау» (I түрі), «Өрікті көл» атты күйлерде дыбыс көлемі кіші сағадағы « a^1 » дыбысына дейін жетеді. Бұл күйлердің басында немесе аяғында субкварта секірмесі жоғарғы немесе төменгі бағыттарда кездесетінін аңғарамыз.

Теріс бұраудағы күйлерде домбыраның бір ішегі бурдон міндетін атқарып, астыңғы ішегінде әуен өрбігендіктен диапазон ауқымын интервалдық өлшеммен анықтауға мүмкіндік берді. Мәселен теріс бұраудағы күйлердің диапазоны секундадан бастап октаваға дейін қамтылады. Олардың ішінде секунда, терция және кварта ауқымы сирек ұшырасады, яғни секунда – «Көк дөненнің аяңы», терция – «Боз ойнақ», «Екі атым», кварта – «Алпыс екі қоңыр» (II түрі), «Сал торы», «Мұңлы қыз». Мұндай туындылар шағындығына байланысты ең бастапқы деңгейдегі көнеліктің белгісін танытады.

Теріс бұраудағы күйлердің басым көпшілігі квинта және секста ауқымын қамтиды. Квинта диапазонындағы күйлердің арасында пентахорд («Ақсақ құлан» (I түрі), «Арда кер», «Кербез қыз» және т.б.) және пентатоника («Балжынгер» (I түрі), «Беласар», «Кәрі боз» және т.б.) түрлері бар. Ал секста ауқымындағы күйлер кіші сағаның « a^1 » дыбысына дейін жетеді («Ақсақ қаз», «Ертістің толқыны», «Шыңырау», «Құс сайрауы» және т.б.).

Бұл күйлердің қатарында септима және октава арақашықтығын қамтитындары да кездеседі. Олар көбінесе ионийлік («Сұр бөрте», «Сарып құлан» (II), «Қоштасу» және т.б.) және миксолидийлік ладта болады («Бөкен жарғақ», «Салторы» (I), «Қос келіншек» және т.б.). Аталған диапазондағы күйлердің басым көпшілігінде субкварта алынады².

Күйлердің құрылысы әуендік тақырыптық тұтастығынан, немесе әуеннің түрленіп қайталануына, немесе жаңа әуеннің пайда болуынан аңғарылады. Соның негізінде бір күйдің

¹ Талдау барысында оң және теріс бұраудағы 100 күйдің 70 үлгісі $2/4$ өлшемінде жазылған, сол 70 күйдің 50-ге жуығы тұрақтылықты көрсетеді.

² Теріс бұраудағы күйлердің ішінде субквартасыз болатын күйлер де кездеседі. Олардың қатарында «Ақсақ құлан» (I, II, III), «Қуғын», «Жорға аю», «Кербез қыз» (II), «Көк сандал», «Көк серке», «Сал жігіт» және т.б. бар.

негізінде бір немесе екі, үш әуедік тақырыптар кездеседі. Мәселен «Ақсақ қаз» күйінің 3 нұсқасын алып қарастырғанда, I түрінің музыкалық тақырыбын – кіріспе (5 т.), А (12 т.), В (8 т.), В1 (11 т.), II түрін – кіріспе (2 т.), А (5 т.), А1 (4), А3 (3 т.), В (6 т.), В1 (9 т.), III түрін – А (8 т.), А1 (6 т.), А3 (5) деп белгілеуге болады. Мұндай ерекшеліктерді Таулы Алтай қазақтарының музыкалық фольклорын зерттеген Х.Жүзбасов та домбыра күйлерінен аңғарып, ән бастамасының әсерінен болатынын айқындайды. Бұл туралы зерттеуші: «Отсюда домбровых кюйях песенное начало переплавлялось, трансформировалось в специфически инструментальный тематизм, мелодию, обуславливающийся как ритмическим дроблением, строением инструмента, приемами игры на нем. В домбровом искусстве приемы развития мелодии кюйя, имеющего либо одну, либо две или три темы, как правило, не контрастны, ибо весь конфликт, вся сюжетная фабула, перепитий каких-либо событий – все было сконцентрировано в рассказе или легенде. Благодаря многократной повторности, многочисленных пересказов одного и того же содержания кюйя – закреплялась как тема, а также вся композиционная структура кюйя в целом» [6, 30 б.] – деп жазған.

Мақаланың басында айтып өткендей, фольклорлық күйлердің негізінде күйші-композиторлардың шығармашылығының қалыптасқаны аңғарылады. Ойымызды дәлелдеу мақсатында, халық күйлерінің жанрлық сипаттамасын анықтау арқылы олардың музыкалық болмысы жеке күйшілердің шығармашылығында жалғасқанын дәлелдейміз.

Күйлердің жанрлық сипаттамасын анықтау барысында музыкалық мазмұнның тақырыппен байланысы айқын көрінеді¹. Мәселен бұл өңірде *бейнелеу* сипаттамасындағы күйлер кең таралған. *Бейнелеу* күйлердің музыкалық сипаттамасында негізгі ойды айқындау үшін, еліктеу арқылы соған тән ұқсас тәсілдер қолданылады. Олар «қағыс, иірім, орындаушылық тәсілдер (глиссандо, флажолет, дыбыстардың лигалануы және мелизмдер – форшлаг, нахшлаг, мордент, трель) арқылы – құланның, аттың, киіктің шабысы, аққудың ұшқаны немесе қаңқылдағаны, бұлбұлдың сайрағаны, аюдың, қаздың жүрісі, иттің, қасқырдың ұлуы және т.с.с. берілгендіктен күйлердің бейнелік сипаттамасы жекешеленеді» [8, 41 б.]. Бейнелік сипаттамасында шығарылған күйлер дүние жаратылыстарын музыка тілінде жандандыруға бағытталған. Мұндай туындылардың қатарына халық күйлері «Ақсақ аю», «Құр ойнақ», «Балжынкердің шабысы», «Сарып құлан», «Құс сайрауы», Құсайын Малшыбайұлының «Бұлбұл торғай», «Ақжал жүйрік» Ахмерұлы Қабыкейдің «Аққу», «Аққу көлі», «Сары ала қаз», Қилыбайұлы Риян «Бәйге», Құйысханұлы Бәделдің «Қызыл аттың жүрісі» және т.б. жатады.

Баян-өлгий күйлерінің ішінде басты ой образды сипатталған, музыкалық мазмұнда *суреттелін* берілетін күйлер де кездеседі. Мәселен, *суреттеу* сипаттамасындағы күйлердің ішінде қыз-баланың болмысы, яғни оның жүріс-тұрысы, нәзіктігі, кербездігі (халық күйлері «Кербез қыз», «Мұңлы қыз», Мұсайыптың «Жәзира»), табиғи құбылыстардың көрінісі (халық күйлері «Ертіс толқыны», «Сары өзен», Сейітжанның «Өрікті көл», Төлеубайдың «Сырғалы көлінің толқыны», Жантайлақұлы Хасиханның «Бұлғын өзені») және жан-жануарлардың кейпі (халық күйлері «Көрі боз», «Сал торы», «Тел қоңыр», «Бозинген») музыка тілімен берілген.

Сондай-ақ бұл аймақ туындыларында речитативті және баяндау сипатындағы күйлерді де кездестіруге болады. Яғни ырғақ, қағыс, әуен иірімдері күй атауының немесе күй аңызындағы сөздің, сөйлемнің буындық құрылысы сақтап, *речитативті* сипаттаманы беретіндері де байқалады. Аспапты музыкадағы речитатив туралы пайымдаған В.Назайкинский: «Влияние слова в области инструментального тематизма сказалось как в применении речитативных интонаций, так и в построении темы на основе ритма словесной фразы» [7, 14 б.] – дейді. Баян-өлгий қазақтарының домбыра күйлерінің ішінде «Өрелі кер», Хұмар Сағынғанұлының «Аман барып, аман қайт» және т.б. жатады. Ал баяндау сипатындағы күйлерде бір оқиғаның немесе ірі тұлғаның ерлігі, хикаялары тұтас шығармаға негіз болып тұрған туындыларға халық күйі «Шұбырынды», Матайұлы Бердібайдың «Зар заман», Тауданбекұлы Дәуітбайдың «Жаяу солдат» және т.с.с. жатады.

Бай өлкеде ырғақ, өлшем және қағыс тұрақтылығын сақтап, екпінді сипаттамасымен ерекшеленетін *екпінді* күйлер де кездеседі. Адамның қуанышты көңіл күйінен, механикалық заттардың үнемі қозғалысынан және т.б. туындайтын мұндай шығармаларға Өсерханның

¹ Бұл мәселені теориялық тұрғыдан «Жанровые начало и прототипы» деп қарастырған Е.Назайкинский [7].

«Бейбітшілік құсы», Малшыбайұлы Хұсайын «Паравоз», Бәкерұлы Қытайбайдың «Темір тұлпар», Құсайынұлы Мүсейіф «Бақыт құшағында» және т.б. мысал ретінде келтіруге болады.

Моңғолия қазақтарының фольклорлық домбыра күйлерінің зерттелуін қорытындылай келе бірнеше тұжырым береміз:

1. Қазақтың аспаптық музыка өнерінің негізін құрайтын суырып-салма дәстүрі Моңғолияға қоныстанған қандастарымызда бүгінгі күнге дейін қаймағы бұзылмай жеткен. Соның нәтижесінде көне домбыра және сыбызғы күйлері сақталып, осы аспаптарда орындаушылық және композиторлық бағыттар тең дәрежеде дамып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып қазақтың аспаптық музыкасында оқшау тұратын аймақтық дәстүрді қалыптастырды. Бұл өлкедегі суырып-салма дәстүрдің сақталуы сыбызғы күйлерін домбырада, ал домбыра күйлерін сыбызғыда орындауға, домбырашылар сыбызғы аспабына арнауға, ал сыбызғышылар домбыра аспабына арнап күй шығаруға мүмкіндік берген. Осы арқылы домбыра және сыбызғы күйлерінің көне үлгілерінің тарықптық ерекшеліктері біртұтас қарастырылып, оның қыр-сырын айшықталды.

2. Моңғолия қазақтарында кең таралған домбыра және сыбызғы аспабына арналған халық күйлері көбінде аңыз күйлер екені анықталды. Көне аңыз күйлер болғандықтан олардың қайнар бұлағы діни наным-сенімдермен, архаикалық ғибадаттармен (мифологиялық), тұрмыс-салтпен, әдет-ғұрыппен, табиғи құбылыстармен, тарихи уақиғалармен ұштасып жатқаны анықталды. Олардың беймузыкалық компоненттер тұрғысынан қарастырғанда атқаратын міндеттерінің полифункционалдығы бекітілді. Нәтижесінде тұрмыс-салт пен әдет-ғұрып, діни наным-сеніммен табиғи құбылыс т.с.с. болып астасатынын дәлелденді. Сондай-ақ бұл күйлердің тақырыптық ерекшелігінде көне замандағы қазақ этносының тұрмыс тіршілігі мен халықтың дүниетанымына байланысты символдық бейнелер мен символдық түстердің көрініс тапқандығы анықталды.

3. Домбыра күйлерін талдау барысында бұл өлкеде Қазақстанның басқа аймақтарында кездесетін оң және теріс бұраудағы күйлер кең таралғаны айқындалды. Олардың музыкалық ерекшелігінде кездесетін өлшемнің тұрақтылығы, екпін анықтамасындағы аймақтық диалекттің басым пайдаланылуы, күй басындағы немесе күйдің аяғындағы жоғары немесе төмен бағыттағы субкварта секіrmесі, қысқа мәтіннің варианттылығы немесе бірнеше қысқа мәтін жиынтығы, күйлердің жанрлық сипатамасының жіктелуі аймақтық домбыра күйлерінің стильдік ерекшелігін көрсетеді. Бұл ерекшеліктер авторлық шығармашылықта жалғасын тауып, дамытылуы, соның негізінде бірнеше буын күйшілері тәрбиеленіп, домбыра күйшілік дәстүрінің ұрпақтар арқылы сабақтастығының үзілмей жалғасуы Моңғолия қазақтарының күйшілік мектебінің қазақтың жалпы күйшілік мектептер жүйесіндегі орнын белгілейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Баян-Өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері. – Өлгий, 1977. – 205 б.
- [2] Мұқышев Т. Сыбызғы сазы. Моңғолиядағы Баян-Өлгий қазақтарының сыбызғы күйлері. – Алматы: Өнер, 2005. – 80 б.
- [3] Хұсайынұлы М. Алтай-Қобда домбыра күйлері. – Алматы: 2011. – 206 б.
- [4] Кәмәләшұлы Б. Баян-Өлгий аймағының жастар ұйымдары. /Тарихнама/. – Өлгий, 2001. – 70 б.
- [5] Төлеухан К., Ысқақ Т. Баян-Өлгий музыка мәдениеті. – Өлгий: 1981. – 107 б.
- [6] Жузбасов К. Музыкальный фольклор казахов горного Алтая. – Алматы: Өнер, 2007. – 168 с.
- [7] Назайкинский Е.В. Стиль и жанр в музыке: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 248 с.
- [8] Қазтуғанова А. Қазақтың арнау күйлері (жанр және стиль мәселелері). – Алматы, 2008. – 248 б.

Музыкальные и немзыкальные особенности фольклорных кюйев (на основе инструментальной традиции казахов Монголии)

А.Ж. Казтуғанова

zhasaganbergen@mail.ru

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, г.Алматы

Ключевые слова: кюй, музыка, искусство, традиция, звук, творчество, исполнительство.

Аннотация. В статье рассматриваются музыкальные и немзыкальные особенности фольклорных домбровых кюйев казахов Монголии. По содержанию легенд определена тематическая систематизация кюйев, обозначены символические цвета и образы в казахском миропонимании. При анализе музыкальных особенностей (темп, размер, ритм, мелодия) выявлены виды вариантности и цикличности народных кюйев.

Сведения об авторе

Казтуғанова Айнур Жасанбергеневна – кандидат искусствоведения, Старший научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова.

Поступила 15.07.2015г.